

ABU JA'FAR SHAMSIDDIN MUHAMMADNING “LATOIF AL- AZKOR” ASARI NUSXALARI BAYONI

Mamadazizov Jaloliddin Nabijonovich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17454273>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15-oktabr 2025 yil
Ma'qullandi: 20-oktabr 2025 yil
Nashr qilindi: 27-oktabr 2025 yil

KEYWORDS

qo'lyozma, Xorazmiy kotiblar,
Latoiful azkor, Amir Hoji Bek,
Buxoro, Marv, so'fiylik, Ismoil
Somoniy, tarixiy manba, risola.

ABSTRACT

Ushbu maqolada qo'lyozma nusxaning to'liq holati, tarkibiy qismlari, yozuv uslubi va mualliflik masalalari tahlil qilinadi. Asarda mavjud bo'lgan ba'zi sahifalarning zarar ko'rganligi, satrlarning o'chib ketganligi va ikki kotib — Muhammad hamda Mahmud ibn Sa'id ibn Hamididdin Xorazmiylar tomonidan yozilgani haqida ma'lumotlar keltiriladi. Tadqiqotda risolaning 834-yilda yaratilganligi, uning muallifiga oid taxminlar, shuningdek, “Latoiful azkor” nomli asarning tasavvufiy va tarixiy ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, Buxoro, Marv, Nishopur kabi shaharlar haqidagi ma'lumotlarning ilmiy ahamiyati, muallifning so'fiylik yo'nalishidagi qarashlari hamda Ismoil Somoniy shaxsiga bo'lgan ehtiromi yoritilgan

O'rta asr islom madaniyati merosida diniy-tasavvufiy mazmundagi qo'lyozmalar alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular o'sha davr ilmiy tafakkuri, ruhiy-ma'naviy hayoti va madaniy muhitini aks ettiradi. Shunday manbalardan biri bo'lgan “Latoiful azkor” risolasi o'zining murakkab matn tuzilishi, kotiblik xususiyatlari va tarixiy mazmuni bilan alohida o'rinni egallaydi. Ushbu qo'lyozma 834-hijriy yilda Muhammad va Mahmud ibn Sa'id ibn Hamididdin Xorazmiylar tomonidan ko'chirilgan bo'lib, matnda Buxoro, Marv, Nishopur kabi yirik madaniy markazlarga oid qimmatli ma'lumotlar, shuningdek, so'fiylik ta'limotining mahalliy shakllari aks etgan. Qo'lyozmaning saqlanish holati, mualliflik masalasi, imlo farqlari va diniy-ma'naviy mazmunini o'rganish asarning ilmiy qiymatini yanada oshiradi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda manbashunoslik, tekstologiya va tarixiy-qiyosiy tahlil uslublaridan kompleks tarzda foydalanildi. Avvalo, qo'lyozmaning tashqi belgilarini — varaq, yozuv turi, sahifalardagi qatordan iboratlik, sarlavhalarning rangli ishlanishi va sahifalanish tizimi — paleografik tahlil asosida o'rganildi. Shuningdek, kotiblarning imlo xususiyatlari, so'z tanlovi va yozuvdagi farqlar tekstologik yondashuv bilan tahlil qilinib, asarning mualliflik masalalarini aniqlashga xizmat qildi. Manbada tilga olingan shaxs va joy nomlari tarixiy-komparativ metod yordamida boshqa zamonaviy hamda o'rta asr manbalari bilan solishtirildi. Qo'lyozmadagi diniy-tasavvufiy mazmun esa ilmiy hermenevtik tahlil orqali izohlanib, asarning ruhiy-ma'naviy mohiyatini ochib berishga e'tibor qaratildi.

Bizning yagona versiyamiz boshidan oxirigacha to'liq va unda bir nechta bo'shliqlar mavjud. 1/45-sahifada satrlar boshining kichik bir qismini o'chirish muammosi bor, bu Madinadagi ba'zi masjidning nomlari va ba'zi kishilarning tanimaganligi uchun afsuski noaniq bo'lgani. Shu bilan birga, sahifalarning bir qismini namlik tekkani kabi umumiy zararlar bor edi. Xayriyatki bu asarlar saqlanib qolgan, ammo matnga zarar yetkazmagan. Shuningdek, ikkinchi qismning bir qismi Kitob va uchinchi qism boshida ham o'z o'rnida aytib o'tgan kamchiliklarimiz bor. Keling, nusxaning tavsifiga qaytaylik.

Birinchi varaqda kitobning nomi sahifaning yuqori qismida dadil va chiroyli tarzda, uning ostida esa kitobning odatiy shriftida muallifning ismi yozilgan.

Shundan so'ng kitob yana "Basmilloh", "Rahmon", "Rahim" so'zlari bilan boshlanib, qalin harflar bilan yozilgan. Quyida kitobning turlari yoki bo'limlari qizil rangda bo'lim sarlavhasining tepasida va ostida ikkita chiziq chizilgan holda aniq belgilangan. Ko'proq sarlavhalar kitobda qizil rangda yozilgan. Matn Variant 46 bet, kitobning 1-sahifasi va 2-sahifasi 46 varaq oq rangda. Shuning uchun kitob matni 45 va boshqacha aytganda 90 betni tashkil etadi.

Qo'lyozma turidan ikki kishi tomonidan, xatto harflar imlosi jihatidan ham turlicha yozilganligi ko'rinib turadi va risola oxiridan ikki aka-uka yozganligi ko'rinadi. Har bir sahifa 19 qatordan iborat bo'lsa-da, bir nechta sahifada yigirma qator mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, risolada 333 dan boshlanib, 378da

tugaydigan belgilar uchun yana bir raqam berilgan. Bu shuni ko'rsatadiki bir vaqtlar shu majmuani ichidan ajralib keyin sahifalashtirilgan. Chunki kitobning muqovasi tasviri ham qo'limizda, bundan tashqari lotin tilida yozilgan 1 dan 46 gacha raqamlangan sahifalar uning yaqinda bo'linib jipslanganligini yoki butun to'plam mavjud ekanligini tasdiqlaydi.

Koshki hamma majmua bizda bo'lsaydi boshqa ma'lumotlarni ham qo'lga kiritardik. Bu to'plamdagi qolgan risolalar ham boshqa nusxalar orasida qolganiga amin bo'lishimiz mumkin. Bu kitobning yoshilishi 834-yilning 25-jumodus soniysida Muhammad va Mahmud ismli ikki aka-uka, Hamididdin Xavorazmiyning o'g'li Saidning farzandlari, afsuski, bu ikkalasida yetarli savodxonlik yo'q edi va aytib o'tganimizdek, uning o'rniga ba'zi so'zlarni to'g'ri yozishga majbur bo'ldik, ular yozganlari chalkashliklarga sabab bo'lgan, ammo biz ushbu muhim matnни yozishimiz uchun ulardan minnatdor bo'lishimiz kerak.

Shuning uchunki bu yerda ularning xatlari o'qiladigandir.

Bu o'rinda yana ikki kishining ismi tilga olinadi. Birinchi, Imom Ajl... Haj alHaromin Oli Yas, kitobning muallifidan boshqa hech kim bo'lmagan va nima uchun u bilan tilga olingani noma'lum. Undan keyin "Al". "Al" "Yas" so'nggi sahifaning boshida, "Haj al-Haromin" esa sahifa oxirida bo'lgani uchun muallifning ismi o'rtada bo'lib tushib qolgandek. Lekin bu nimani anglatadi? Bu yerda "Haj alHaromin [va ziyoratchi] Oli Yas" iborasi muallifning ismi yoki kitobning boshida bo'lgani uchun ham bo'lishi mumkinmi.

Har holda, bu ibora muallifning ismini ifodalash uchun mo'ljallanganligiga ishonch hosil qilish kerak. Oxirida keladigan yana bir ism - Amir, u uchun risola yozilgan. Bu shaxs Amir Hoji Beykdir, taxminan IX asrda Amir Hoji Bey nomi bilan atalgan uch kishi bo'lsa, uchinchi biz izlayotgan shaxs bo'lishi mumkin:

A: Temur Isfahon hukumatiga bu yil tayinlagan amir Sariug'aning o'g'li Amir Hoji Bey ismli shaxsni 8-asr oxiriga oid risolamizning yozilish sanasi 834 -yil bilan bog'lab bo'lmaydi va bundan oldin bo'lgan.

B: Amir Hoji Bey, taxminan 882 yillarda Eron markazidagi mojarolar paytida va Isfahon va Bag'dod siyosiy o'zgarishlarga aralashdi. Bu ham tarix muammosiga ega.

J. Amir Hoji xon bek Danbaliy hamki 35 yoshli edi Selmas va Xoygacha 15 yil Hukmronlik qildi 847 yilda vafot etdi.

Bu shunday kishiki, bu risolani yozish tarixi bilan ya'ni 834 yilga yaqindir. Ammo haqiqatdan ham o'sha kishidir yoki yo'q.

Qabul qilishdan boshqa choramiz yo'q, kotib barodarlarni xorazimlik ekanliklari bizni Amir Hoj bekni Xorazmdan izlashligimizdan adashtirmasligi kerakdir.

Men Buyuk olim musanniflarning namunasi muhaqqiqlarning peshqadamiHojju Haramayn Oli Yas Latoiful azkor deb nomlangan ushbu kitobni qoramamaga ko'chirgan paytinga olqishlarga sazovor bo'ldim. Bu Jumadus soniy oyining 25 sanasi 834 yil olimlarning amiri zayiflarni kuchayturuvchi Hoji bek

Alloh umrini uzoq qilsin va men birodarim Muhammad va Mahmud ibn Sa'iyd ibn Hamiydiddin Xorazmiy.

اللهم اغفر لمن قرأ و لمن نظر و لمن دعا لصاحبه و كاتبه بالخير برحمتك يا أرحم الراحمين و صل على
الله على محمد و آله اجمعين الطيبين الطاهرين متأسفانه

Bu ikki aka ukalarning ismlarini mavjud manbaalarda topilmadi.

Buxoro va Marv hamda ma'lum darajada Nishopur va yo'l bo'yidagi qolgan shaharlar haqidagi bilimlar sohasida bu kitob foydali va nafis asardir, chunki muallif Buxoro shahrining rahbarlaridan biri bo'lgan va o'zida mavjud bo'lgan ma'lumotlar va bu shahar, uning olimlari va oilalari haqida har tomonlama qiziqarli. Qolgan shaharlar haqida u o'sha shaharlar orqali o'tdi va aniq ma'lumot oldi. Buxoro qabrlari haqida bu ma'lumotlarning aksariyati Mullozoda tarixi kitobida bo'lib, bu asar bilan farqli bo'lsa-da, undan foydalangan holda yozilganligi ko'rinib turibdi. Buxoroga oid barcha mazmunlar u kitobga kiritilmagan. Uning otasining Go'rxon tomonidan qanday o'ldirilgani haqidagi xabari tarixiy manbalarga kiritilmagan yangilikdir. Uning buxoroliklar orasidagi ba'zi ulamolarning mavqeiga ishora qilishi bu shahar va uning diniy ilmlarning ahvolini tushunish uchun juda muhimdir.

Xoja Imom Abu Hafs haqida aytadiki: "Ko'pchilik ilmlarda mujohidlik kuchi va pokligi bor, fazl va uning dunyoda ulug'ligi juda ulug', ta'rifu tafsilotdan kam bo'lmagan mavqei va Buxorolik ulamolar, ularning farzandlari fiqhda ulug' va jamoatda unga tobedirlar" degan gapi bor edi. Sahobalardan bir nechasi va ularning farzandlarining Buxoro va Marvda bo'lganiga ishora qilishi bu shaharni arab muhojirlari tomonidan qabul qilinganiga dalolat qiladi. "ulardan Abdulloh Ibn Abbos roziyallohu anhunung farzandlarida va Usmon ibn Affon farzandlaridan ham bo'lgan" Muallifning avlodi Umar ibn Xattobga yetib borganidek. Shayx deb atalgan, mashhur ziyoratgohi va ma'rifatiga ega bo'lgan, muallif ularning ziyoratlarini tavsiya qilish maqsadida ushbu kitobga ismlarini kiritgan kishilar, asosan, so'fiy matnlarda ismlari bo'lgan, hikoyalari va so'fiylik so'zlari bo'lgan kishilardir. zikr etilgan matnlarda rivoyat qilingan. Ammo ba'zida ular haqida yangi mahalliy ajoyib ma'lumotlar keltiriladi. Bu borada Xoja Ahmad Sarmariyning muqaddimasi misol bo'la oladi, u haqida batafsil aytib o'tilgan.

Odatiy so'fiy tarjimai hollarida tilga olinmagan yoki o'ta arzimagan kishilarning ism-shariflari qo'shimcha ravishda, bu satrlar muallifi bu odamlarning turini imkoni boricha izlagan, ammo tarjimai hollarini topa olmagan. Ulardan ba'zilari bu kitob, ayniqsa, ushbu qismlarda Xurosondagi so'fiylik va sunanning yaqin aloqasi ko'rsatilgan, shuning uchun

faqihlarning ko'pchiligi so'fiylikning ko'zga ko'ringan namoyandalari hisoblangan. U bilan yuzma-yuz emas va

hammadan ko'p maqtov va maqtovlar bor. Bu kitobda ham so'fiylarning asarlari va "Tazkira ul-avliyo" dagi misollar kabi turli ko'rinishdagi fazilatlar ko'rinib turadi va ular haqida hech qanday inkor va shubha yo'q. Abdulaziz Halvoiyning aytishicha, hikoya ana shu buyuk dinning fazilatlariga haqida. Sen haqsan.

Oqsoqollar orasida amir nomi ham tilga olinadi, u Ismoil Somoniydir (134295). Tasavvuf oqsoqollari va ulamolari bilan birga u zotni ziyorat qilish tavsiya qilingani, hadisda u zotning Buxoro ahli ongida qanday o'rin tutganligi ko'rsatilgan bo'lib, u haqida shunday deyiladi: "Keyingi ziyorat esa Amir Zohid A'lam Ismoil Somoniy rahimahumullohdur. – U ummatning faxridandir va uning ziyorati juda yaxshi va haqlidir, chunki u zot ilm, adolat va zohidlikda amir bo'lgan. Bu kabi bilimlar juda ko'p.

Xulosa. "Latoiful azkor" risolasi o'rta asr Markaziy Osiyo diniy va ilmiy tafakkurining muhim namunalaridan biri sifatida tasavvuf, fiqh va tarixiy xotira uyg'unligini o'zida mujassam etgan noyob manbadir. Qo'lyozmaning ikki kotib tomonidan yozilgani, sahifalardagi farqlar va o'ziga xos imlo uslublari bu asarning matnshunoslik jihatdan alohida qadriyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Asarda Buxoro ulamolari, tasavvuf namoyandalari va amirlar haqidagi ma'lumotlar orqali o'sha davr ijtimoiy-diniy hayotining murakkab manzarasi yoritilgan. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, mazkur risola Xuroson va Movarounnahr hududlarida diniy ilmlar, so'fiylik va tarixiy tafakkur o'rtasidagi uzviy aloqani aks ettiruvchi, ilmiy manbashunoslik uchun beqiyos ahamiyatga ega yozma yodgorlikdir.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев, Ш. Манбашунослик ва тарихий тадқиқотлар методологияси. — Тошкент: Фан, 2016. — 248 б.
2. Бартольд, В. В. Сочинения. Том VIII. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Москва: Наука, 1964. — 564 с.
3. Али-заде, А. История суфизма в Средней Азии (IX–XV вв.). — Душанбе: Ирфон, 1987. — 312 с.
4. Шерматов, А. Ўрта аср қўлёзмаларини ўрганиш ва уларни илмий айланмага киритиш усуллари. — Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2020. — 198 б.
5. Algar, H. Sufism: Principles and Practice. — New York: Routledge, 2019. — 224 p